

МБДОУ детский сад имени Героя социалистического Труда

М.Ф.Алексеева

с. Хатын-Сысы Нюрбинского района РС (Я)

Занятия в детском саду.

Нравственное воспитание старшая группа.

Николаева Елизавета Егоровна,
старший воспитатель.

1 –гы дьярыктаныы. Бэрээдэктээх киһи.

О5олоор, эһиги кимтэн эбит истибиккит буолуо «Бу бэрээдэктээх киһи!» ол эбэтэр «бэрээдэгэ суох киһи» диэн этиини.

Хайдах киһини бэрээдэктээх дииллэрэ буолуой? (о5олор эппиэттэрэ).

Билигин биһиги кыра кэпсээн айан кэрүэхпут. Мин са5алыам онтон эһиги салгыаххыт.

Эрэбул сарсыарда. Ийэ куукуна5а ас астыыр. Турар кэм кэллэ онтон эһиги туруоххутун ба5арбаккыт.

- Утуэ сарсыарданнан!- ийэ5ит мичээрдиир.

Эһиги туох диэн эппиэттиигит? (о5олор эппиэттэрэ).

-Остуолга кэлин ас бэлэм,- ынырар ийэ5ит.

Эһиги оронтон турдугут онтон тугу гына5ыт?

Аан бастаан ороннутун оноро5ут онтон?

Бастаан ороннутун оноро5ут онтон сууна5ыт (гимнастикалыыгыт, дууштана5ыт), танна5ыт, остуолга бара5ыт. Остуолга дьиэ кэргэннит бары мустубуттар. Эһиги остуолга олордугут уонна ...

Тугу гына5ыт? Остуолга олоруу ханнык быраабылаларын билэ5ит?

Аһаан бүтээт остуолтан туран баран хаала5ыт. Оннук дуо?(суох). Онтон бэрээдэктээх киһи тугу гынарый?(баһыыбалыыр, иһити хомуйарга кэмэлэһэр, иһити сууйар).

То5о эһиги итини оноруохтааххытый? То5о диэтэр бэрээдэктээх киһи учугэй ийтиилээх, атын киһи улэтин убаастыыр буолуохтаах.

Кирдээх подъезд, хос, оонньуур площадка5а бэх, истиэнэ5э суруллубут куһабан тыллар, алдьаммыт таас - ити барыта бэрээдэгэ суох киһи улэтэ. Кини тугу да онорбот ону таһынан атын киһи улэтин алдьатар.

Биһиги бу тугэннэ бэрээдэктээх киһи диэн этиэхпитин сэп дуо?

Истин эрэ бол5ойон. Учугэйдик танныбыт, батта5ын тарааммыт, эйэ5эстик дорооболоспут тахсан иһэн куоска о5отун тэбэн ааспыт. Автобуска киирэн олорбут. Аттыгар эмээхсин турарын кэрбут миэстэтин туран биэрбэтэх (Суох).

Бэрээдэктээк киһи – утуэ, эйэбэс майгылаах, аһыныгас сурэхтээх, бэйэтин албаһын билинэр уонна ону кэннэрэргэ дьулуһар.

Этин эрэ,оболоор, аптаах тыллары(оболор этэллэр).

Билигин истин «Учугэй оҕо» (С. Тимофеев) диэн хоһоону:

Оҕотун, табаарыһын
 Оонньууруттан кэнэбэт,
 Оннук оҕо наһаа бэрт.
 Туох баар оонньуурун
 Тула мунньар, тэлгэтэр,
 Орон урдун, остуол ньуурун
 Толорон улам элбэтэр.
 Бэрийтэлээн эр да эр
 Бииртэн бири кэрдэрэр.
 Доботторо астыналлар,
 Олус уэрэн, кэтэбуллэн,
 Добордугар махтаналлар.
 Оонньууруттан кэнэбэт,-
 Оннук оҕо наһаа бэрт.

Оонньуу: «Куһаҕан- учугэй».

Оболор тэгуруччу тураллар. Иитээччи кинилэр ортолоругар мээчиктээх турар. Мээчиги оҕоҕо быраҕар уонна, холобур: «оҕо оонньууру ыһар»,- диир. Оҕо куһаҕан диэт, тэттэру быраҕар. Оҕо мэниктиир - куһаҕан, оҕо ыллыыр- учугэй, ас буста- учугэй, уот барда- куһаҕан, уо.д.а.

Кэлин иитээччи: «Куһаҕан- учугэй»,- диир, оболор туох учугэйин, куһаҕанын быһаараллар.

2-с дьарыктаныы. Хайдах киһи буолуохпун баҕарабын.

Сир урдугэр баар киһи барыта араас. Икки кэрүттэ араарыахха сэт: бастатан туран элбэх учугэй хаачыстыбалаах, иккиннэн куһаҕана баһыйар.

Норуот акаары, кэнэс, кэмэлды, куһаҕан майгылаах дьону кулуу-элэк гынара онтон утуэ санаалаах, бутэһик аһын, танаһын биэрэргэ бэлэм кинини убаастыра.

Билигин биһиги «Сурэ5э суох» диэн кэпсээни аа5ыахпыт.

Былыр биир сурэ5э суох уол олорбут. Тугу да улэлээбэт эбит.

Арай биирдэ ийэтэ ыраах барар буолбут. Кини эппит:

- Тукаам, аскын соро5ун бу остуолга уурдум. Онтон соро5ун уэһээ долбуурга уурдум.

Уол остуолга баар аһы сии-сии сыппыт. Остуоллаа5ы аһа бутэн хаалбыт. Долбуурга баар аска тийиэн сурэ5элдьээбит.

- Аста а5алын, аччыктаатым,- диэн ытыы-ытыы сыппыт. Ким да5аны киниэхэ ас а5алан биэрбэтэх.

- Сурэ5э суох буолар то5о куһаҕанный?

- Уол хайаабыта буолуой?

- Эн дьыэ5эр тугу улэлиигиний?

Онтон эһиги бу уол курдук буолуман. Ийэ5итигэр иһит сууйарга, быыл соторго кэмэлэһун. Туһа кинитэ буолун. Утуэ санаалаах, эйэ5эс майгылаах буола улаатын.

3-с дьарыктаныы. Мои достоинства и недостатки.

Хас биирдии киниэхэ утуэ уонна мэку быһыы баар. Утуэ быһыы - кинини тулалыыр дьонно уонна бэйэтигэр туһаны а5алар онтон мэку куһаҕаны а5алар.

Эһиги иннигитигэр ма5ан уонна хара тэгуруктэр сыталлар. Ма5анынан биһиги учугэй быһыыны, хараннан - куһаҕаны.

Толкуйдаан эрэ, утуэ санаа - учугэй эбэтэр куһаҕан? То5о?

Итиниэхэ майгынныыр араас тыллары ырыталлар. Холобур: сурэ5э суох, кирдээх, чэнчис, ытаннах, атаах, куруубай, албын, кырдыксыт уо.д.а.

О5олор хас биирдии сорудах кэнниттэн ма5ан уонна хара тэгуругу кэрдэрэллэр. Быһаараллар.

4 -с дьарыктаныы. Саамай кунду киһи – Ийэ.

Оболоор, эһигини ким ордук таптыыр, аһынар?

- Кунду ийэбит. Кэмус ийэбит.

Эһигини ким ордук харыстыыр, харабылыыр?

- Кэмус ийэбит. Кунду ийэбит.

Онтон эһиги ийэбит тылын истибэтэххитинэ, Ким хомойуой? Ким кистээн харабын уутун тобуой?

- Барыта эһиги тэрэппут ийэбит.

Ийэбит биһигини утуэ санаалаах, чиеһинэй уонна куустээх санаалаах буоларга уэрэтэр. Кини биһиэхэ биирдэ эрэ бэриллэр. Харыстыабын ийэни.

Мин эһиэхэ «Кэ5э» диэн ненец остуоруйатын кэпсиэм.

Сир урдугэр биир дьаданы дьахтар олорбут. Кини туэрт оболоох эбит. Оболор ийэлэрин тылын истибэттэр, хара сарсыардаттан киеһээннэ диэри хаарга булкуллаллар. Чуумна тэннэллэругэр тыс этэрбэстэрин толору хаары симэн киирэллэр. Ону ийэлэрэ ыраастыахтаах. Танастарын ибили сытыталлар, ону ийэлэрэ куурдуохтаах. Ийэлэригэр ыарахан этэ.

Биирдэ ийэлэрэ урэххэ балыктаабыт. Ол ийэлэригэр ыарахан эбит да, оболоро кэлэн кэмэлэспэтэхтэр.

Итинник олохтон, итинник ыарахан улэттэн ийэлэрэ ыалдыбыт. Чуумна сытан оболорун ынырар, кэрдэһэр:

-Оболоруом, уута абалын. Куэмэйим курда. Уута абалын даа!

Биирдэ – иккитэ эрэ буолбакка, бэрт элбэхтик кэрдэһэр.Оболор уу баһа барбаттар. Улаханнара этэр:

- Этэрбэһим суох.

Ортолоро этэр:

- Танаһым суох.

Уһустэрэ этэр:

- бэргэһэм суох.

Онтон тэрдустэрэ адьас да санарбат.

Онуоха ийэлэрэ этэр:

- биһигиттэн урэх чугас, танаһа да суох уу баһан аһалыахха сэл.
Куэмэйим курда иэдэйдим. Уу иһиэхпин баһарабын.

Оболор кулсэ-кулсэ, таһырдыа сырсан тахсыбыттар. Эр оонньообуттар
чуумна ийэлэригэр киирэ сылдыбатытар.

Онтон улаханнара аһыан баһарбыт-чууму энэйэн кэрбут. Кэрбутэ - ийэтэ
чуум ортотугар турар эбит. Арбаһаһын кэтэ сатыыр. Эмискэ арбаһаһа тууннэн
буруллэ туспут.

Тири имитэр суллуҕэс маһын ылбыта – кэтэр кутуруга буолан хаалбыт.
Суутугэ тимир тумус буолбут. Илиилэрин оннугар кынаттар ууммуттэр.
Ийэлэрэ кэтэр буолбут да, чуумтан кэтэн тахсыбыт.

Улахан уола хаһытаабыт:

- бырааттарыам, кэрун - кэрун! Ийэбит кынаттаах кыыл буолан кэттэ!

Онуоха бырааттара сырсан кэлэн, ийэлэрин батыһа хаһытаһаллар:

- ийээ, биһиги эйиэхэ уу аһаллыбыт!

Онуоха ийэлэрэ хардарар:

-ку-куук, ку-куу! Хойутаабыккыт, хойутаабыккыт! Мин иннибэр анны
куэллэр мэндээрэллэр! Мин дэлэй ууга кэттум!

Оболор ийэлэрин кэнниттэн, ыныра-ыныра, хомуостаах ууну уунан баран
сырсыбыттар.

Кыра уол хаһытыыр:

-Ийээ, ийээ! Дьиэбэр тэнун, мэ бу ууну! Ийээ, ис!

- Ку-куук, ку-куу! Хойутаабыккын, уолчааныам, аны тэннубэппин!

Оболор, ити курдук, ийэлэрин кэнниттэн угус тууну- куну аһаран,
экирэспиттэр- хайыр тааһы кэһэн, бадарааны туораан, дулун устун ойуолаан.

Атахтарыттан хаан оһуолаабыт. Суурэн иһэр сирдэригэр хааннаах суол
хаалан испит.

Ийэлэрэ, кэбэ буолан, оболорун букатын бырахпыт.

Онтон ыла кэбэ оботугар уйа туттубат, оболорун кэрбэт - истибэт. Ол
кэмтэн ыла туундара кыһыл муоһунан тэлгэнэр буолбут.

5-с дъарыктаныы. Дорооболоһо уэрэнэбит.

Оҕолоор! Туох барыта кыраттан саҕаланар. Биһиги хара маннайгыттан истин-сыһыанна, дьону убаастыырга уэрэниэхтээхпит, олох суруллубатах "сокуоннарын", этикеттэрин билиэхтээхпит, ол билиибит биһиэхэ элбэххэ туһалыа. Бугун биһиги дорооболоһуу сизрдээх сизрин-туомун (этикетин) кытта билсиэхпит, Омос кэруугэ, хайдах, хаһыс да киһинэн эҕэрдэлэһэр син биир курдук, Ол гынан баран, этикет быраабылатын тутуһуу, билии хайаан да наада, туһата да элбэх буолуо.

Дорооболоһо уорэнэбит

Сахалар "ынах маньраһан, киһи кэпсэтэн билсэр" диэн бэртээхэй ес хоһоонноохпут. Ол тэнэ хас биирдии киһи олох олорорун тухары дьону кытта билсирэн, ыксалаһан салгыы уунэр-сайдар, санаттан сана кэрдиискэ тахсар. Киһи дьонно теһе учугэйдик, истинник сыһыаннаһар, кемелеһер да, оччонон бииргэ алтыһар доҕоро-атаһа, эйэбулэ элбэх буолар. Ол да иһин "не имей сто рублей, а имей сто друзей» бэргэн этии киэнник тарҕаммыт. Бу мээнэҕэ буолбатах.

Хомойуох иһин, бу будулһаннаах орто туруу-бараан дойдубутугар араас дьон, араас сыһыан баар буолар. Ол курдук эрэммит, итэҕэйбит киһин" таннарыыта, сирэй кэрбех буолуу, киһини сэнээһин, дьону баһааҕырдыы курдук ыар айыылар аҕыйаҕа суохтар. Теһе да сорох-сороҕор маннык "мара" майгылаах дьон баһыйар элбэх курдук кэстэн ылбыттарын да иһин, хайа да киһи киһитэ, дьиннээх доҕор баар буолар. Оттон доҕордоһуу дорооботтон саҕаланар диэтэххэ омун буолбатах.

6. Дорооболоһор сана аллайыыны бастаан ким этэрэ ордугуй?

— Эр киһи уонна уол кэрэ анардарга бастакынан эҕэрдэ тылы сан-арыахтаахтар.

—Эдэрдээх кырдыаҕас кэрсүһэр тугэннэригэр, эдэрэ саҕалыыр.

—Кыыс, дьахтар бэйэтиттэн аба саастаах эр киһини кытта дороо-болоһоругар бастакынан санарыахтаах.

—Дьахтар хос иһигэр киирэн кэллэбинэ, иһирдьэ олорооччу эр дьон оннуларыттан туран дорооболоһуохтаахтар, саатар эндэйэ туһэн ылыахтаахтар.

—Тэн саастаах, тэн балаһыанньалаах дьон кэрсэ туһэр тугэннэригэр хайалара ордук ийтиилээх, культуралаах бастакынан дорооболоһор.

—Таһыттан киирбит киһи бастакынан дорооболоһор. Элбэх киһи олорор буоллабына, барыларын кытта холбуу дорооболоһуон сэп.

5. Дорооболоһуу быраабылата — Билэр киһин билбэт киһигин

кытта аргыстаһан иһэр буоллабына, хайаан да иккиэннэрин кытта дорооболоһуохтааххын.

—Ол тэнэ эйигин кытары хааман иһэр киһи кими эрэ кытта дорооболостобуна эн эмиэ дорооболоһуохтааххын.

— Тэһэ да айах атан кэпсэппэт киһин буолтун иһин куруук, куннэтэ кэрэр киигин (почтальон, атыһыт уо.д.а.) кытта хайаан да эбэрдэлэһиэх кэрин-нээххин.

—Эйиэхэ "привет" диэтэхтэринэ, саната суох ааһарын соччото суох.

—Урдук сололоох, салайааччы, учуутал киһини чугас уруун да буоллабына, дьон истэригэр абатын аатын ааттаан туран ынырарын табыгастаах.

—Аба саастаах эбэтэр чугастык билсигэ илик киһигэр нууччалыы сан-араргар "вы" диэннэ сэп тубэһиннэрэн, иккис сирэй элбэх ахсаанын туттан сан-арыахтааххын. Оттон уу сахалыы саьгарааччыларга ханнык да балаһыанньаба "эн" диэни эрэ туттуохтааххын.

7-с дьарыктаныы. Эс хоһооно.

Олох - дьаһах, быһыы - майгы туһунан тумуктэммит эйу - санааны абыйах тылынан дьуһуннээн этии эс хоһооно диэн ааттанар. Эс хоһооно обону сиэр - майгы эттунэн ийтиигэ кэмэлээх.

Истин эрэ, добордоһуу туһунан:

Суол киһитэ добордоох, айан киһитэ аргыстаах.

Норуот кууһэ - кэмуэл кууһэ.

Уолбат урэ5и кураанна, учугэй киһини алдьархайга билэллэр.

Ойуурдаах куобах куобах буолар, дьонноох киһи киһи буолар.

Субэ - бухатыыр.

Утуэ киһи ус уйэ тухары умнуллубат.

Майгы – сигили туһунан:

Тыала суохха мас хамсаабат.

Киһи эриэнэ иһигэр, суэһу эриэнэ таһыгар.

Кырдык урдугэр сымыйа ыттыбат.

Сыыла сылдьан сыар5а быатын быһар.

Тимир тириитин кэппит.

Биэрэрин бэскэ ыйаабыт, уунарын умнан кэбиспит.

Эрбэх урдугэр сэттэтэ эргийбит.

Субэ-ама суолталаах:

Кырдыбастан аргыһын, эдэртэн эйэтин ыл.

Киһи киэнигэр бабарыма, бэйэн киэниттэн матыан.

Суэһу куруэлээ5э, киһи тэбэлээ5э учугэй.

Тумсугун дулба5а соттума.

Ыстаабыккын эрэнимэ, ыйыстыбыккын эрэн.

Биһиги бугун эс хоһооннорун кытта билистибит.

8-с дьарыктаныы. Таабырын.

Таабырын диэн тугу эмэни атын кэстууннэн сыһыаннаан таайтарар кыра айымныы ааттанар. Биһиги билигин таабырын таайсыахпыт. Ким элбэх сэптээх эппиэти биэрбит ол оонньуу кыайыылаа5а буолар.

Айыл5а.

Муора ортотугар кэмус кытах уста сылдьар уһу. (кун)

Балабан урдугэр кэлтэгэй хамыйах сытар уһу. (ый)

Устата - туората биллибэт улуу муора баар уһу. (халлаан)

Эмистэн эмис баар уһу. (сир)

Кыната суох кэтэр баар уһу. (былыт)

Илиитэ - атаба суох да буоллар, олбуор аанын аһар уһу. (тыал)

Тыаһа суох саба барыйан кэлэр баар уһу. (туун)

Сытыы быһычча халлааны суруйар уһу. (чабылбан)

Сонобос атыыр кистээтэбинэ сир ньиргийэр уһу. (этин)

Кыайан хомуллубат быа баар уһу. (суол)

Туттар сэп – сэбиргэл:

Суус киһи суола биир уһу. (эрбии)

Икки сур бэрэ сырсаан иһэллэр уһу. (хайыһар)

Утуэ ыал обото уот аһылыктаах уһу. (саа)

Суола биллибэт сур ат баар уһу. (тыы)

Уу иһигэр обот Уйбаан баар уһу. (мунха)

Хамсыыр - харамай.

Оттообор оччугуй, обустаабар куустээх баар уһу. (кымырдабас)

Алта атахтаах Аадан бэбэ баар уһу. (хомурдуос)

Бу сиргэ тыла суох кэлэн барар баар уһу. (лыах)

Муостаах да кэйбэт, тиистээх да ытырбат, кынаттаах да кэпшэт баар уһу.

(таракан)

Муос сонноох Мохчохоон обонньор баар уһу. (собо)

Бабана тэрдугэр баабыргыы олорор баар уһу. (баба)

Танас - сап, иистэнэр тэрил.

Тэбэтэ тимир, бэйэтэ иниир баар уһу. (иннэ)

Кытаахтаан баран ышпат баар уһу. (тимэх)

Биэс киһи биир оронноох уһу. (утулук)

Биир тураах оботун хоно - хоно батыр уһу. (бэргэһэ)

Киһи, киһи араас миэстэтэ.

Аан дойдуга куустээх кимий? (киһи)

Суһуэбэ суох оттоох, мэнурээбэт обустаах баар уһу. (тэбэ)

Тонмот уулаах куэл баар уһу. (харах)

Мунур тиит охто сытар уһу. (мурун)

Тыа сабатыгар хаччаччы хаппыт торбос тириитэ турар уһу. (кулгаах)

Маладьыастар, бары кэхтээхтук кытынныгыт.

9-с дьарыктаныы. Дьэ кэргэн.

Саамай кунду дьон ийэ уонна аҕа. Тоҕо эһиги ийэбитин, аҕабытын таптыгыт?

Кинилэргэ тугу кэмэлэһэбүт?

Тэрэппуттэрин эйигин таптыылларын туохтан билэбин?

Кинилэр туохтан уэрэллэрий?

Туохтан хомойоллоруй?

Аптааҕын эбитэ буоллар, ийэбэр уонна аҕабар туох учугэйи оноруон этэй?

Эбээ, эһээ – ытыктанар, убаастанар дьоннор. Кинилэр биһиги тэрүттэрбит. Ону тэнэ быраат, убай, эдьий, балыс биһиэхэ бааллар. Кинилэри биһиги олус таптыбыт.

Норуот сиэри - майгыны иитийэхтээһинэ.

Учугэй сиэр - майгы – дьин учугэй киһи буолуу тэрдэ.

Саха кэрэхсэнэр сиэрэ - майгыта. Олор кэрүттэрэ:

1. Оттомноох, кэрсүэ, сэмэй.
2. Дьонумсах.
3. Аймаҕымсах.
4. Дойдумсах.
5. Аһыныгас.
6. Ыалдьытымсах.
7. Кэһиимсэх.
8. Айылбаҕа сугуруйэр.
9. Улэһит.
10. Оҕоҕо, ыччакка болбомтолоох уо.д.а.

Оҕолоор, эһиги «Аптаах тылы» билэбит буолбат дуо? Чугас дьоннугар мэлдьи этэ сылдьын.

10-с дьарыктаныы. Ыһыах - Саха норуотун саамай улахан бырааһынньыга.

Бу бырааһынньык от - мас кэҕэрбутун кэннэ буолар.

Аан бастаан ыһыах буолар сирин кизэргэтэллэр. Кымыһы, аһы - уэлу бэлэмнииллэр.

Алгысчыт Айыыларга алгыс этэр. Сир – дойду иччитин аһатан, кымыһы тула ыһыахтыыр.

Алгыс кэнниттэн ыһыах дьоно чороонноох кымыһы иһэллэр.

Ыһыах ункуутэ **оһуокай** диэн ааттанар. Оһуокайга биир киһи этэр, атыттар ону утуктэллэр.

Ыһыах курэхтэһиилээх буолар. Тусталлар, атах оонһуулар, мас тардыһаллар итиэннэ ат суурдэллэр.

Ханнык оонһуулар баалларый? (кылыы, буур, куобах, мас тардыһыы, тустуу, тутум эргиир, кэтэх тардыһыы).

11-с дьарыктаныы. Этэх. Ытык мас.

Этэх диэн эбугэлэрбит былыр олорбут сирдэрэ. Этэххэ сэргэ, балаһан баар буолар. Сорох этэххэ туох даһаны орпотох.

Этэһу ытыктаа.

1. Этэххэ сылдьан айдаарыма.
2. Этэх малын алдыатыма.
3. Этэххэ сылдьан куһаһаны санарыма.
4. Этэһу киргитимэ.

Сир аайы Ытык мас баар буолар.

Ытык маска дьон бэлэх - туһах биэрэр.

Бэлэх – туһах араас буолар: танас кырадаһына, харчы, сиэл, уо.д.а.

Ытык маска сыһыан.

1. Ытык маһы тарбаһынан ыйбаттар.
2. Ытык мас таһыгар айдаарбаттар.

3. БҮтүк маһы алдыапаттар.
4. БҮтүк мас малын тыыпаттар.
5. БҮтүк мас таһын киртиппэттэр.